УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.18.07>

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ ГЕРМЕНЕВТИКИ В ПРОЦЕСІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРАВА

Лук'янчук Ольга Вікторівна,
аспірантка кафедри
загальнотеоретичної юриспруденції
(Національний університет
«Одеська юридична академія»,
м. Одеса, Україна)

Стаття присвячена дослідженню місця та значення герменевтики в процесі інтерпретації права, з огляду на те що все частіше науковцями звертається увага на взаємозв'язок права і мови, на ті проблеми, що виникають у ході взаємодії цих двох явищ культури. Указується, що, будучи результатом розвитку науки, наукові поняття й методологія наукового дослідження акумулюють знання і є відносно самостійним рівнем його систематизації. Загалом переломний момент у розвитку герменевтики починається з кінця XVIII століття, коли вона стала орієнтуватися на філологію як на історичну науку й перебудовується за типом історичних досліджень. Тоді ж мали місце перші спроби об'єднання спеціальних доктрин у єдине вчення – загальну герменевтику. Однак це вдалося тільки Ф. Шлейермахеру, який надає герменевтиці серйозного філософського значення, міцно пов'язуючи її із загальною проблемою розуміння. Указується, що на рубежі XX століття В. Дільтей розширює логіко-філософське трактування герменевтики, надаючи їй статус методології гуманітарних наук. Він розглядав розуміння як процес, у якому ми з чуттєво даних знаків осягаємо внутрішнє, а герменевтику – як мистецтва тлумачення писемних пам'яток, тобто найбільш універсальних проявів людського духу. Досліджується метод «герменевтичного кола». Указується, що герменевтичний спосіб розуміння і тлумачення заснований на проникненні не тільки в зовнішню виражену (об'єктивну), а й у суб'єктивну сферу, коли тлумачення відбувається з урахуванням позицій інтерпретатора й індивідуальних особливостей мови автора. Наголошується на одній із основних ідей герменевтики, яка полягає в тому, що суть будь-якого соціального або соціально-правового феномена та його об'єктивність можуть бути зрозумілі тільки виходячи з тимчасовості, історичності існування. Зазначається, що засади інтерпретаційної практики як фундаментальні ідеї та вихідні нормативно-керівні начала (загальнообов'язкові вимоги, юридичні імперативи), визначають загальну спрямованість інтерпретаційної діяльності, реалізація яких забезпечує високу її якість та ефективність у правовій системі суспільства. Від грамотного використання й осмислення всіх юридичних принципів значною мірою залежить якість та ефективність інтерпретаційної практики.

Ключові слова: герменевтика, герменевтичне коло, інтерпретація, тлумачення, інтерпретація права.

THE PLACE AND SIGNIFICANCE OF HERMENEUTICS IN THE PROCESS OF THE INTERPRETATION OF LAW

Lukyanchuk Olha Viktorivna,
Postgraduate Student at the Department
of General Theoretical Jurisprudence
(National University "Odesa Law
Academy", Odesa, Ukraine)

The article is devoted to the study of the place and importance of hermeneutics in the interpretation of law, given that scholars are increasingly paying attention to

the relationship between law and language, the problems that arise during the interaction of these two cultural phenomena. It is indicated that as a result of the development of science, scientific concepts and methodology of scientific research accumulate knowledge and act as a relatively independent level of its systematization. In general, the turning point in the development of hermeneutics begins at the end of the XVIII century, when it began to focus on philology as a historical science and is rebuilt according to the type of historical research. At the same time, there were the first attempts to combine special doctrines into a single doctrine – general hermeneutics. However, this was succeeded only by F. Schleiermacher, who attaches serious philosophical significance to hermeneutics, strongly linking it with the general problem of understanding. At the turn of the XX century W. Dilthey expands the logical and philosophical interpretation of hermeneutics, giving it the status of methodology of the humanities. He regarded understanding as a process in which we comprehend the inner from the sensuously given signs, and hermeneutics as the art of interpreting written monuments, that is, the most universal manifestations of the human spirit. The method of “hermeneutic circle” is investigated. It is pointed out that the hermeneutic way of understanding and interpretation is based on penetration not only into the externally expressed (objective), but also into the subjective sphere, when interpretation takes into account the positions of the interpreter and individual features of the author's language. Emphasis is placed on one of the main ideas of hermeneutics, which is that the essence of any social or socio-legal phenomenon and its objectivity can be understood only on the basis of temporality, historical existence. It is noted that the principles of interpretive practice as fundamental ideas and initial normative-guiding principles (mandatory requirements, legal imperatives) determine the general direction of interpretive activity, the implementation of which ensures its high quality and efficiency in the legal system of society. The quality and effectiveness of interpretive practice largely depends on the competent use and understanding of all legal principles.

Key words: hermeneutics, hermeneutic circle, interpretation, interpretation of law.

Проблема розуміння завжди була однією з важливих та актуальних тем наукових пошуків. Потреба в спілкуванні, комунікації та взаєморозумінні є притаманними людині властивостями, необхідною умовою існування людини в навколишньому світі, тому ці питання виникали ще в давнині при перших контактах родів і племен між собою. Проте задля вирішення цих проблем у сучасному суспільстві виявляється недостатнім використання класичного методологічного інструментарію, виявляється потреба в інтенсивних пошуках нових методологічних прийомів. Найбільш перспективні з них пов'язані з методологією системного аналізу, комплексного підходу та плюралізму вивчення різних феноменів правового життя. При цьому все частіше науковцями звертається увага на взаємозв'язок права і мови, на ті проблеми, що виникають у ході взаємодії цих двох явищ культури.

З урахуванням досвіду наукового пізнання у XX столітті можна сказати, що розвиток методологічних і понятійних засобів юридичної науки та його адекватне теоретико-методологічне осмислення постає одним із найважливіших чинників її прогресу, трансформації з урахуванням необхідності осмислення нових соціально-правових реалій.

Будучи результатом розвитку науки, наукові поняття й методологія наукового дослідження акумулюють знання і є відносно самостійним рівнем його систематизації. Подальше застосування систематизованого в поняттях наукового знання перетворює їх на універсальний науковий засіб, спрямований на подальший розвиток пізнавального процесу та практичної діяльності. Тому закономірним є той факт, що кардинальні перетворення науки постають як радикальна зміна наукової методології, у ситуації зміни наукових парадигм її методологічний апарат конструюється як об'єкт спеціального аналізу. Націлений на виявлення закономірностей формування та вдосконалення

методологічних засобів, подібний аналіз слугує подальшому розвитку пізнавального процесу, виступаючи внутрішнім фактором його оптимізації та ефективності реалізації як у фундаментальному, так і в прикладному напрямі розвитку правової науки.

У свою чергу, дослідження процесу інтерпретації фокусує зазначені вище особливості аналізу категоріально-понятійного апарату й методологічного інструментарію вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції в ситуації її переходу на більш високий рівень розвитку з урахуванням світового досвіду. Змістовна та функціональна визначеність цього поняття робить його досить репрезентативним як моделі концептуальних змін у правничій науці. Низка особливостей сучасного етапу пізнавального процесу надає феномену інтерпретації в правовій науці новий дослідницький статус. Інтенсивна теоретизація наукового знання, по-перше, значно ускладнює його структуру, уводячи нові рівні опосередкування між теоретичними побудовами й об'єктом, який відображається. По-друге, вона активно ініціює метатеоретичні дослідження, для яких необхідне відповідне методологічне та логіко-лінгвістичне забезпечення, а отже, і спеціалізовані мовні засоби: у складній теоретико-пізнавальній ситуації інтерпретаційному дослідженню належить провідна роль.

Його задіяність у вдосконаленні способів трансляції наукового знання актуалізує розробку проблеми інтерпретації й у зв'язку з комп'ютеризацією науки: подальший розвиток інфосфери, оптимізація способів виявлення та подання людських знань для використання в системі права вимагають розгорнутого програмно-лінгвістичного забезпечення. Унаслідок активної формалізації науково-теоретичного знання для сучасної юридичної науки виявляється нетривіальною, по-перше, ситуація пошуку предметної галузі для теоретичної схеми, по-друге, процедура експертизи уможливлених конструкцій, у яку включена інтерпретація, здатна встановити їх науково-теоретичну практичність.

Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували питання герменевтичного підходу та інтерпретації права, серед яких можна виділити роботи Г. Гадамера, П. Рікера, В. Дільтея, М. Гайдеггера, К. Лоренца й інших.

Щоб правильно функціонувати, праву необхідна легітимація. Із цього приводу варто погодитися з професором В.В. Дудченко, яка визначала легітимацію як «доповнення формальних вимог справедливості морально-етичними цінностями. Теорією легітимації є правова етика, а отже, легітимація спирається на допозитивні й надпозитивні критерії. Легітимувати що-небудь означає обґрунтувати й виправдати його. Теорія легітимації, таким чином, осмислює право не тільки з погляду, яке воно є (легальне, позитивне право), а і яким йому належить бути (легітимне право)» [1, с. 59]. Але це визнання неможливо здійснити без об'єктивізації норм права за допомогою мови й подальшого його сприйняття, розуміння, тлумачення, інтерпретації.

Так, посилюється значення герменевтики права як напряму сучасної думки та методологічного прийому, у рамках якого розробляються теорії інтерпретації та пізнання права.

Термін «герменевтика» в перекладі з грецького означає мистецтво тлумачення й розуміння. Його походження традиційно пов'язують з ім'ям грецького бога Гермеса, вісника богів Олімпу, якому було доручено тлумачити божественну волю людям.

Слово – це знак і засіб комунікації, тому початкова постановка герменевтичних завдань знаходиться в тісному взаємозв'язку з розвитком граматики, риторики, логіки та педагогіки, оскільки у сфері грецької освіченості значна роль надавалася тлумаченню гомерівської поезії в школах. Згодом перехід від первіснообщинного ладу до ранньокласового суспільства, розвиток філософії та інших наук сприяли формуванню нового світорозуміння, що призвело до витіснення пошуку в класичних поемах

Гомера міфів та образів пошуком прихованих (алегоричних, моральних) сенсів. Це був період «алегоричної» інтерпретації.

Активізація контактів між стародавніми культурами й мовними регіонами, формування загальноновживаних на той час мов: грецької, латинської, арабської – спричинили виникнення проблеми перекладу та мовного взаєморозуміння, а грецькі софісти пов'язували питання герменевтики з теоретичними питаннями мовознавства і словесного вираження, що називався «граматичною» інтерпретацією. Поряд із представниками античної риторики (Цицерон, Квінтіліан) і бібліографії (Каллімах, Феокрит, Аполлоній Родоський) софісти розробили реальний філологічний та історичний підходи до розуміння твору із застосуванням граматико-риторичних поглядів на мову, стиль, літературну композицію, систему метафор і поетико-риторичних прийомів тощо. Тут уперше була виділена й підкреслена мовна сторона розуміння і тлумачення. Варто згадати працю Арістотеля «Про тлумачення», де проблеми інтерпретації розглядаються у світлі логіки, тобто мова йде передусім про логічні форми суджень з погляду їх істинності чи хибності.

У Середньовіччі герменевтика застосовується під час тлумачення та пояснення Святого Письма й, на відміну від античності, формується як самостійне вчення, хоча і як допоміжна дисципліна щодо богослов'я. У цей період панувала алегорична інтерпретація, яка спиралася на ідеї античної риторики.

Епоха Відродження також стимулювала звернення до ідей античності та пожвавлення інтересу до античних методів інтерпретації та розуміння. Майже одночасно на факультетах європейських університетів постала проблема найбільш ефективного й правомірного способу тлумачення та формулювання його правил.

Переломний момент у розвитку герменевтики починається з кінця XVIII століття, коли вона стала орієнтуватися на філологію як на історичну науку й перебудовується за типом історичних досліджень (Й.А. Ернесті, Ф. Аст). Тоді ж мали місце перші спроби об'єднання спеціальних доктрин у єдине вчення – загальну герменевтику (І.М. Хладеніуса, Г.Ф. Майер). Однак це вдалося тільки Ф. Шлейєрмахеру, який надає герменевтиці серйозного філософського значення, міцно пов'язуючи її із загальною проблемою розуміння.

На рубежі XX століття В. Дільтей розширює логіко-філософське трактування герменевтики, надаючи їй статусу методології гуманітарних наук. Він розглядав розуміння як процес, у якому ми з чуттєво даних знаків досягаємо внутрішнє, а герменевтику – як мистецтво тлумачення писемних пам'яток, тобто найбільш універсальних проявів людського духу.

Після Дільтея філософська герменевтика переживає занепад і відроджується на Заході, по суті, лише на початку 60-х років XX століття з появою книги Г.Г. Гадамера «Істина і метод» (1960 р.). Із цього часу герменевтика нерідко розглядається не тільки як метод гуманітарних наук, а й перебільшено – як оптимальний шлях розвитку сучасної науки загалом.

Герменевтичні теорії Дільтея та Гадамера підтверджували, що будь-яке розуміння сенсу здійснюється в рекурсивному вигляді: необхідно завжди щось знати, щоб мати можливість щось зрозуміти. Ніхто не може відкласти власне попереднє розуміння. Люди розуміють вислови інших крізь призму власних знань. Розуміння настає тоді, коли ми уявляємо картину загалом. Наше уявлення про ціле змінюється з кожною новою деталлю, яку ми приймаємо до відома.

Так, наприклад, теорія «герменевтичного кола» становить основу практично всіх систем знань і може бути охарактеризована як певна логічна оболонка, яка виробляє набір цінних прийомів і засобів засвоєння змісту норм права. Граматичне тлумачення

тексту правового акта, що спрямовує увагу інтерпретатора на аналіз писемного мовлення його творця, що пов'язано із з'ясуванням змісту окремих слів, словосполучень, речень, загальноновживаних і спеціальних термінів, зворотів мови, що, у свою чергу, допомагає скласти сумарне уявлення про загальний сенс правової норми, укладеної в юридичному тексті. Водночас дослідження змісту і значення конкретних термінів і пропозицій передбачає розгортання у свідомості попередньої проекції сенсу всього тексту, яка виступає у вигляді робочої гіпотези про сенс правової норми, що підлягає перевірці в ході інтерпретаційної діяльності особи, яка застосовує право. Іноді остаточний сенс правового становища стає зрозумілим у результаті звернення до його положення і зв'язків з іншими нормами в структурі нормативного акта, у цій галузі або системі права загалом. Так, видається можливим порівнювати норму з окремою одиницею нормативно-правової матерії, тобто нормативним приписом, і розглядати її складовою частиною певного цілого – нормативного акта або системи законодавства. Безумовно, оперування принципом «цілого і частини» не має характеру обов'язкової установки свідомості особи, яка повинна завжди реалізовуватися. У кожному конкретному випадку загальний зміст норми права з'ясовується шляхом використання більш конкретних інструментальних прийомів і правил пізнання, що становлять зміст окремого способу інтерпретації права. Однак його відносно самостійне методичне значення дає змогу включити його в число вихідних принципових моментів, які є первинними регуляторами поведінки інтерпретатора в ході процесу тлумачення. Разом з іншими принципами інтерпретації текстів ідея про «ціле і частини» утворює своєрідну стартову лінію, розташовану в глибоких шарах свідомості особи, що надає потужного поштовху використанню специфічних способів пізнання сенсу норми права. При цьому зазначений принцип деталізує своє утримання в перерахованих способах інтерпретації і продовжує існувати у вигляді квазіуніверсальної логічної підстави застосування окремих прийомів, засобів і правил розуміння правових норм. У цьому полягає теорія «герменевтичного кола».

Герменевтичний спосіб розуміння і тлумачення заснований на проникненні не тільки в зовнішню виражену (об'єктивну), а й у суб'єктивну сферу, коли тлумачення відбувається з урахуванням позицій інтерпретатора й індивідуальних особливостей мови автора. Ф. Шлейєрмахер указував на те, що головне завдання герменевта полягає в тому, щоб зуміти, виходячи з власних умонастроїв, проникнути в умонастрій автора, якого збираєшся зрозуміти [2]. Тобто герменевтичний підхід передбачає активну роль людини (людського фактора) у пізнанні загалом та в інтерпретаційній діяльності зокрема, необхідність з'ясування мотивів, цілей і намірів авторів тексту, а також історичної обумовленості підготовки й написання цього тексту. П. Рікер, наприклад, писав: «Будь-яке читання тексту саме по собі пов'язане з питанням про те, з якою метою цей текст був написаний, і завжди здійснюється всередині того чи іншого суспільства, у тій чи іншій градації або тій чи іншій течії живої думки» [3].

Одна з основних ідей герменевтики полягає в тому, що суть будь-якого соціального або соціально-правового феномена та його об'єктивність можуть бути зрозумілі тільки виходячи з тимчасовості, історичності існування. Характерною особливістю герменевтичного підходу є визнання мінливості й перехідності всіх формоутворень людського буття. Для з'ясування суті останнього й об'єктивності його розуміння Гадамер уводить поняття «історія впливів», яке виражає безперервність і спадкоємність нашого соціального й особистісного існування. Прагнучи зрозуміти якесь історичне явище, соціальне відношення, включаючи принцип інтерсуб'єктивності права, перебуваючи на певній часовій дистанції, ми завжди опиняємося під «впливом історії». «Влада історії над кінцевою людською свідомістю в тому й полягає, що вона проявляється навіть

там, де людина, повіривши у свій метод, заперечує власну історичність» [4, с. 57]. Ця обставина визначає наше розуміння будь-яких історичних явищ.

Для герменевтики одним із головних умов об'єктивності розуміння права є усвідомлення історичної обумовленості дослідника та предмета дослідження. При цьому вагоме значення має такий елемент, як безперервність звичаїв і традицій, крізь призму яких сприймається будь-яке культурне утворення, що слугує фундаментом права. Дійсно, історико-правове розуміння має не тільки враховувати історичність людського буття загалом, а й, згідно з герменевтичним підходом, осмислювати власну історичність. Така саморефлексія дає можливість через свою історичність побачити історичність досліджуваного предмета, у цьому випадку правового феномена. У цьому й полягала суть історичної герменевтики Ганса-Георга Гадамера як важливої передумови об'єктивності розуміння соціальних феноменів. Дійсно, у пізнанні соціально-історичного світу зрозуміти щось як таке можна тільки «через розуміння шляхів його становлення» й за допомогою «мислячо-опосередкованої» діяльності із сучасністю» [4, с. 63].

Важливий крок до вирішення проблеми герменевтики в інтерпретації права здійснили Т. Адорно та Ю. Хабермас. Засновуючись на теоріях М. Шелера, дослідники вважали, що, оскільки повного й точного значення тексту не існує, право не може бути вільним від ціннісного підходу. Інтерпретація не є нейтральною або аполітичною процедурою. Ціннісні судження інтерпретатора, або його процес мислення, або його соціальне середовище нерозривно вплетені в процес інтерпретації.

А отже, і націленість на системне уявлення поняття інтерпретації в праві перетворює історичний процес його формування в предмет спеціального дослідницького інтересу. У результаті поняття постає як генетична цілісність, що формується в контексті історично сформованих систем теоретичних уявлень, обумовлених і внутрішньою логікою розвитку, і специфікою соціокультурної реальності самого феномена права. Процес становлення й розвитку поняття як цілісності не перебуває на поверхні поступального руху юридичної науки, а фактори, які його детермінують, не виявляють себе наочно на рівні емпіричних констатацій, тому тільки спеціальний дослідницький пошук дає змогу уявити понятійну новацію як необхідний результат історичного розвитку теоретико-правового пізнання. Щоб уникнути крайності умоглядного конструювання генезису правових понять у дослідницькому пошуку варто спиратися на реальний історичний процес формування й розвитку системи теоретичного знання.

Наявний плюралізм думок і сформованих уявлень про інтерпретацію права та роль герменевтичного підходу в цьому процесі, по-перше, свідчить про складність детермінуючих відносин у соціально-правовій сфері, у які включено аналізований процес, по-друге, він проявляє розбіжність вихідних дослідницьких позицій, кожна з яких конститується на основі певної пізнавальної установки й віддає перевагу лише якійсь одній орієнтації дослідницького пошуку (наприклад, термінологічної визначеності поняття інтерпретації).

Із цього приводу варто погодитися зі словами А.М. Бернюкова: «Загалом же представники сучасної філософії та теорії права виступають саме за методологічне розуміння герменевтики у сфері юриспруденції. Як відомо, особливо активно ця точка зору нині просувається відповідним напрямом німецького «методологізму». Саме на таку позицію можна знайти численні посилення, зокрема в поглядах таких багатьох передових учених-правників нашого часу з Германії, як К. Інгіш, Е. Форштхоф, К. Лоренц, Дж. Ессер, М. Кріл, Ф. Мюлер та інші. Сьогоднішнє призначення методу герменевтичної інтерпретації в юриспруденції цими науковцями бачиться головним чином у використанні її як противаги (альтернативи) позитивістській та аналітичній школам [5, с. 191].

Відмінною рисою законодавчих термінів є їх закріпленість у тексті закону. Термінологія права характеризується специфічною системністю, яка зумовлюється використанням слова для позначення ключових елементів норми права, розвитком родовидових відносин з іншими термінами, тенденцією до однозначного вживання, відсутністю емоційно-експресивних і стилістичних синонімів тощо. Варто зазначити, що засади інтерпретаційної практики як фундаментальні ідеї та вихідні нормативно-керівні начала (загальнообов'язкові вимоги, юридичні імперативи) визначають загальну спрямованість інтерпретаційної діяльності, реалізація яких забезпечує високу її якість та ефективність у правовій системі суспільства. Від грамотного використання й осмислення всіх юридичних принципів значною мірою залежить якість та ефективність інтерпретаційної практики. Причому певні юридичні ідеї та ідеали, а також принципи права слугують у цьому випадку не тільки відповідним орієнтиром для інтерпретаторів, а й критерієм оцінки їх діяльності.

Варто визнати, що сучасна філософська герменевтика є філософсько-логічною базою теорії інтерпретації права, що означає таке:

1. Герменевтика розробила систему загальних принципів інтерпретації текстів, які можуть бути використані в процесі тлумачення юридичних текстів.

2. Герменевтика сформувала деякі моделі вирішення юридичної справи – методологічні та пізнавальні прийоми, що дають змогу шляхом взаємного уточнення й конкретизації знань про фактичні та правові аспекти правильного вирішення юридичної справи.

3. Герменевтика сформулювала поняття інтерпретації права як особливого різновиду пізнавальної діяльності, супутнього процесу людського буття в правовій сфері суспільного життя. Цей погляд може збагатити наші уявлення й допомогти по-новому поглянути на традиційні проблеми інтерпретації права.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити таке. Мова, як і право, є передусім соціокультурним явищем, так як обидва феномени створюються суспільством та отримують значення одних із найважливіших форм культури. Вони необхідні членам соціуму як основний засіб спілкування й регулювання взаємодії, становлячи необхідні умови для створення та існування правових утворень. Тому як право, так і мова входять у коло дослідницьких інтересів суспільних дисциплін і пов'язані з філософськими, історичними та соціологічними науками, представники яких також вивчають життя суспільства. Мова і право – специфічне людське явище. А мова становить водночас і продукт мислення людини, і матеріальну форму мислення, за допомогою якої об'єктивуються правові норми, за допомогою мови люди висловлюють свої ідеї, думки, роблячи їх доступними для себе і для інших.

Основною ділянкою впливу пізнавального потенціалу герменевтики в процесі інтерпретації права на соціальне життя є вирішення конкретних юридичних справ відповідно до принципів гуманізму, справедливості й демократизму, що, безперечно, актуалізується в періоди кардинальної суспільної перебудови. Досягнення суспільством стійкої, стабільної точки розвитку означає реалізацію герменевтичних прагнень законодавця – правильного і своєчасного задоволення «юридичних» потреб суспільства, отже, піднесення нормативної теорії інтерпретації й застосування права, посилення дії принципу законності як ідеалу людської цивілізації.

Список використаних джерел:

1. Дудченко В.В. Легітимність і легальність: проблеми співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. URL: <http://www.apdp.in.ua/v26/09.pdf>.
2. West C. Schleiermacher's Hermeneutics And The Myth Of The Given. *Union seminary quarterly review*. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/161442638.pdf>.

3. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / пер. с фр. и вступит. ст. И. Вдовиной. Москва : КАНОН-пресс-Ц ; Кучково поле, 2002. 624 с.
4. Істина і метод / пер. з нім. Київ : Юніверс, 2000. Т. 1 : Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. 464 с.
5. Бернюков А.М. До питання про співвідношення юридичної та філософської герменевтики. *Європейські перспективи*. 2015. С. 187–192.
6. Larenz K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Berlin ; Gottingen ; Heidelberg : Springer Verlag, 1960. 381 s.